

הפרוזבול כרקע להיתר המכירה בכתבי הראי"ה קוק

על היתר המכירה, על הלגיטימיות ההלכתית שלו ועל מאבקיו של הראי"ה קוק בעניין נכתב רבות. במאמר זה ברצוננו לבחון זווית נוספת: האם, ועד כמה, שימשה תקנת הפרוזבול שתוקנה ע"י הלל בסיס הלכתי ורעיוני להיתר מכירת קרקעות בשמיטה אצל הראי"ה קוק?

א. פרוזבול

צו התורה הוא להשמיט ושלא ליגוש את החובות שמועד פירעונם חל לפני צאת שנת השמיטה. התורה אף מזהירה את המלווה שלא יימנע מלהלוות למי שנצרך בשל החשד שמא הלווה לא ישיב לו את החוב עד סוף השנה השביעית (דברים טו, א-יב). ובכל זאת, בשלהי הבית השני, נמנעו מלהלוות זה לזה, והלל תיקן את תקנת הפרוזבול:

פרוזבול אינו משמט. זה אחד מן הדברים שהתקין הלל הזקן, כשראה שנמנעו העם מלהלוות זה את זה ועוברין על מה שכתוב בתורה "השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך

בליעל" (דברים טו, ט), התקין הלל לפרוזבול. (שביעית י, ג)

הלל התקין פרוזבול מפני תיקון העולם. (גיטין ד, ג)

העיקרון של פרוזבול הוא שהמלווה מוסר את היכולת לגבות את חובותיו לידי בית הדין (שביעית י, ד), ובית הדין רשאי לגבות חובות מלווים.

את תקנת הלל, מנגנון הפרוזבול, יש לראות בשלושה מעגלים הקשורים זה עם זה: [א] תקנה דתית בשל העובדה שהמלווים נמנעו מלהלוות: "ועוברין על מה שכתוב בתורה" (משנה שביעית י, ג).¹

[ב] תקנה חברתית מן הטעם "שנמנעו מלהלוות זה לזה" (משנה שביעית שם).²

[ג] תקנה כלכלית - תקנת השוק. הלוואות הדדיות מניעות את חיי המסחר והכלכלה. הימנעות מלהלוות, משתקת אותם ופוגעת בהם. המשנה בגיטין קושרת את תקנת הלל לתקנות אחרות בענייני אישות, עבדים, פדיון שבויים, שעניינן תיקון העולם: "הלל התקין פרוזבול מפני תיקון העולם" (משנה גיטין שם).³

¹ הפרוזבול כתקנה דתית: ר"ע מברטנורא שביעית י, ג ומועד קטן ג, ג; לבוש, חו"מ סז, ח; תומים חו"מ שם ס"ק לה. הפרוזבול כתקנה חברתית: רש"י גיטין לז, א ד"ה בולי; ר"ש שביעית שם; רשב"ם בבא בתרא סה, ב; רבנו גרשום בבא בתרא כז, א. כסף משנה הל' ממרים ב, ב. בעל תפארת ישראל שביעית שם, יכין אות יז, כלל את שני הנימוקים שציינו: "שלא יחטאו ושלא יפסידו".

² לדברי רבנו תם (גיטין לו, א תוס' ד"ה בזמן) הלל הקים מנגנון שהיה ניתן ליישם אותו רק לאחר מאה שנה עם חורבן הבית, שכן לדעת רבנו תם שביעית נוהגת מהתורה בזמן בית שני. ואף שראשונים רבים חולקים על רבנו תם (ראה על מחלוקת זו בספרי 'שבות יהודה וישראל', "להתכונן לגירוש מגוש קטיף או דיה לצרה בשעתה", עמ' 137-145), העיקרון הנלמד הוא שמדובר אכן בהתבוננות רחבה של מנהיג, הרואה את הנולד ומכין פתרון הולם לטווח ארוך.

1

2

3

ב. היתר המכירה

הרא"ה קוק עצמו הרבה לכתוב על התוקף של היתר המכירה: במבוא לספרו שבת הארץ, בתשובותיו בשו"ת משפט כהן ובאגרותיו. בדבריו בעניין תקנת הפרוזבול ניתן למצוא את הבסיס ואת הרקע לקריאתו לבדוק בכל פעם מחדש את נחיצות השימוש בהיתר המכירה. הוא האריך להסביר בעקבות דברי הרמב"ם (הל' שמיטה ויובל ט, טז) את תוקף תקנתו של הלל על פי השיטות השונות שבראשונים, ולבסוף כתב כך ('שבת הארץ' השלם, בהוצאת מכון התורה והארץ, חלק ג, פ"ט הט"ז אות ג-ד):

ולפי זה בשביעית דאורייתא, אם מגיע הכרח לקבוע איזה היתר של הפקעה לרבים - אין לקבוע אותו לדורות כי אם להוראת שעה, כדין של הפקעת בית דין במזמן שבקום ועשה, שהיא רק להוראת שעת ומיגדר מילתא להדעה הסוברת שעיקר יסוד הפרוזבול הוא משום זה רק בשביעית דרבנן שנתבארה לעיל. ואפילו אם שביעית היא דרבנן, אם אפשר לעשות את ההפקעה ההיא רק להוראת שעה, שבזה יתקן העניין של המכשול - אין לעשות זה בקביעות. כי הלא גם ללמד לרבים ההפקעה שהיא דין תורה הוצרכנו להסביר דווקא משום שראו שעוברים על הכתוב בתורה, ושהיה הכרח לעשות תקנה לעניים ולעשירים, והתיקון לא היה בא מהוראת שעה, כי אם לא יהיו המלווים בטוחים גם לשמיטת הבאות, יש שיימנעו מלהלוות הלוואות גדולות העומדות זמנים ארוכים, והיה גם הקלקול גדול. אבל אם אפשר לתקן דבר על ידי הפקעה של הוראת שעה - אין ללמד דין הפקעה לרבים בקביעות.

ולפי זה, עניין הפקעת שמיטת קרקעות הנהוגה על ידי מכירה לנכרי, כיוון שאפשר לתקן כל זמן שהמצב דורש לפי העניין של הסרת מכשול שלא יבוא לעבור על איסורי שביעית באיסור ממש, ושלא תצא מזה קלקלה להעניים, וליישוב הארץ בזמננו, וכל זה מתקן הוא על ידי הוראה מיוחדת לכל שמיטה לפי הצורך שלה - אין ללמד לרבים הפקעה כזו בתורת תקנה קבועה, כי אם להורות על פי הוראת שעה בכל שמיטה לפי ענינה ולפי מצב העם היושב בארץ ישראל, שלהם נוגע עניין ההיתר שנעשה על ידי הפקעה זו.

דבריו של הרא"ה קוק, שלפיהם אין לתקן תקנה שתעקור בקביעות מצווה מהתורה, נשענת על דברי התוספות, שהסבירו את שאלת הגמרא: "מי איכא מידי דמדאורייתא משמט שביעית, ותיקן הלל דלא משמט?" (גיטין לו, א) - כך: כיצד יכול היה הלל לתקן תקנה העוקרת מצווה מהתורה: דקשיא ליה דלא היה לו להלל לעקור שביעית שהיא דאורייתא... לא היה לו לעשות תקנה ללמד לעשות כן שביטל בכך השמטת כספים שצותה תורה (גיטין לו, א תוס' ד"ה מי) לפי התוספות תקנת הלל יכולה להיות אף כששביעית נוהגת מהתורה, אלא שתקנת הלל גרמה לכך שהמון יעשה כן באופן גורף. תשובת הגמרא היא, שהלל תיקן את תקנתו זו משום ששביעית דרבנן, והיה צורך לתקן תקנה עקרונית שתועיל למספר שמיטות כדי שהעשירים לא יימנעו מלהלוות לטווח ארוך, אלא שגם אז אין לעשות זאת כתקנה קבועה אלא לבדוק מדי פעם את נחיצותה.

מכאן משליך הרא"ה קוק להיתר המכירה. אף בתקנת היתר המכירה הוא רואה שלוש מטרות, כפי שהוא כתב כאן בקצרה ובתמצות, וחזר על כך פעמים רבות:

[א] תקנה דתית - "שלא יבואו לעבור על איסורי שביעית באיסור ממש".

[ב] תקנה חברתית - "ושלא תצא מזה קלקלה להעניים".

[ג] תקנה יישובית כללית - "וליישוב הארץ בזמננו".

עיון בדבריו מלמד על הקבלה לשונית ברורה בין תקנת פרוזבול שבמשנה, בגמרא ובתוספות, לבין דבריו ביחס להיתר המכירה:

[א] "שנמנעו העם מלהלוות זה את זה ועוברין על מה שכתוב בתורה" (שביעית פ"י מ"ג).
"הסרת מכשול שלא יבואו לעבור על איסורי שביעית באיסור ממש" (הרא"ה קוק)
[ב] "מאי פרוסבול? אמר רב חסדא: פרוס בולי ובוטי. בולי - אלו עשירים... בוטי - אלו העניים" (גיטין לו, ב - לז, א) - "בולי ובוטי: עשירים ועניים. עשירים שלא יפסידו, ועניים שלא ינעלו דלת בפניהם" (רש"י שם).
"ושלא תצא מזה קלקלה להעניים וליישוב הארץ בזמננו" (הרא"ה קוק)
[ג] "לא היה לו לעשות תקנה ללמד לעשות כן שביטל בכך השמטת כספים שצותה תורה" (תוס' גיטין לו, א ד"ה מי)
"אין ללמד לרבים הפקעה כזו בתורת תקנה קבועה" (הרא"ה קוק).

יש לשים לב לתיאור מצבם ומעמדם של החקלאים ע"י הרא"ה קוק: "שלא תצא מזה קלקלה להעניים וליישוב הארץ בזמננו". החקלאים מוגדרים כאן כעניים, בדומה לתקנת הלל שנועדה לסייע ללווים העניים. בנוסף, בולט המבט הכולל והרחב על מצב היישוב היהודי בארץ, בדומה להלל שמבטו היה רחב באשר להבנת המשמעות החברתית-כלכלית ותוצאותיה השליליות, כשנמנעו מלהלוות זה לזה. פער מתרחב בין עניים לעשירים אינו מאפשר קיומה של חברה תקינה. וכך לא ניתן יהיה לקיים יישוב יהודי בארץ אם לא תימצא דרך הלכתית לאפשר לחקלאים להמשיך לעבוד בדרכים מותרות בשנת שמיטה, על מנת לקיים את החקלאות הצעירה והמתפתחת בארץ⁴.

יהיה זה חריף לומר, אך יתכן לטעון שהרא"ה קוק ראה עצמו כהלל בזמנו באשר להיתר מכירת קרקעות. אמנם הרא"ה קוק לא היה הראשון שהציע את השימוש בהיתר המכירה, אך אין ספק שמעת שהוא עלה לארץ והתמנה לרבה של יפו והמושבות שביהודה היה הוא זה שביסס והרגיל את מעט החקלאים שהיו בארץ להיזקק להיתר המכירה, כמובן למי שאינו מסוגל להשביט ולהשמיט במשך השנה.

במקום נוסף בספר שבת הארץ, שבו עוסק הרמב"ם בגדר מצוות שמיטה בזמן הזה שהיא מדרבנן (הל' שמיטה ויובל ט, ג), גם כן רומז הרא"ה קוק בקצרה על הקשר והדמיון שבין תקנת פרוזבול לבין היתר המכירה:

כתבו הפוסקים שעיקר הוא שנוהג בזמן הזה מדרבנן, וצריך למיהדר בכל מאי דאפשר לעשות כדת של תורה: בשמיטת כספים - ע"י תיקון פרוזבול, ובשמיטת קרקעות - לקיים כדינא כל מה שאפשר. ומה שאי אפשר לעשות על פי סדרי היתר של מכירה או שכירות לנכרי וכיוצא בזה. (שבת הארץ ח"ג, פ"ט ה"ג אות ג)

⁴ פרנסתם של הנזקקים וחיזוק היישוב היהודי בארץ משמשים משקל משמעותי אצל הרא"ה קוק בהקשרים נוספים. בהיתר שמן שומשוין לפסח (שו"ת אורח משפט א"ח סי' קיב) ובמאבקי למען נטילת אתרוגים לא מורכבים שניטעו ע"י החקלאים בארץ ישראל (עץ הדר השלם, אות מט; ראה במבוא למהדורת, ירושלים תשמ"ו, עמ' 19-34).

אמנם היה מקום שהרא"ה קוק יכתוב בשמיטת כספים כמו שכתב בשמיטת קרקעות: לעשות כדינא כל מה שניתן, ואם לא אז ע"י פרוזבול.⁵ מכל מקום ההשוואה בין תקנת פרוזבול לבין היתר מכירה בולטת וברורה.

על היות תקנת פרוזבול תקנה שיש לבדוק את נחיצותה ולהשתדל לקיים את המצוה בשלמות, הוא כתב במקום נוסף (ניצני ארץ - עניני שביעית, ו, תשמ"ח, עמ' 49; אגרות חמדה, מהדו' תשס"ח, עמ' 269):

כיון שראה הלל שצריך הדבר תיקון, תיקן פרוזבול בכח בית דין, כדי שיישמר הזכר, ולכשתהיה השעה ראויה שתחזור המצוה לאיתנה ע"י הזכרת פרוזבול הנעשה על פי דיניו ותנאיו המיוחדים.

גם ביחס להיתר המכירה הרא"ה קוק מציין מספר פעמים שההיתר תקף ונכון, אלא שמדובר בהוראת שעה, ובכל שמיטה יש לבדוק מה מידת הצורך והנחיצות להשתמש בהיתר. כך למשל הוא מסיים את המבוא הארוך והיסודי לספרו שבת הארץ, לאחר שהוא ביסס ועיגן הלכתית את היתר המכירה (שבת הארץ, מבוא, פרק טו, הוצאת מכון התורה והארץ, עמ' 177):

אחרי כל אלה אין מקום לערער על דרך הוראה זו, במקום דחק שנוגע להפסד של רבים, אפילו אם לא היה הדבר נוגע לישיבת ארץ ישראל, וקל וחומר שהדבר נוגע ליסוד חיי נפש של ישיבת ארץ ישראל. ולא נקבעה בזה שום הלכה קבועה, רק בתור הוראת שעה. כשיתברר הדבר לבית דין הגון הבקי במצב הישוב ובסדריו שאין דרך אחרת לקיומו של הישוב יעשה את מעשיו לשם שמים, וה' עמו.

ואכן קריאה זו של הרא"ה קוק לבדוק בכל פעם את הצורך ואת הנחיצות בשימוש המעשי בהיתר המכירה, ולא בשל ערעור על עצם ההיתר, אפיינה את הרבנים הראשים לדורותיהם, שהיו צריכם לתת את הדעת כיצד להתמודד עם הלכות השמיטה בהתאם למציאות הכלכלית, ביטחונית וחקלאית לקראת כל שנת שמיטה. גם רבנים אחרים, שתמכו הלכתית בתוקפו של היתר המכירה, נענו ופעלו בהתאם לקריאתו זו של הרא"ה קוק, ועסקו לפני שנת שמיטה בשאלה מה מידת הצורך בהיתר זה, בהנחה שהיתר זה הוא רק צורך שעה. גם ממתנגדי היתר המכירה הרבו ומרבים לצטט את הרא"ה קוק, שההיתר הוא רק הוראת שעה, ואין להשתמש בו בקביעות.⁶

תקנה הפושטת בקרב ישראל, קשה לעוקרה גם אם הסיבות לתיקונה כבר חלפו ואינן משמשות עילה להפעלתה. האמירה הנחרצת שהיתר המכירה הוא הוראת שעה, ויש לבדוק בכל שמיטה את נחיצות השימוש בו, באה להעמיד בלם, שלא להיות רגיל בו. אמנם בקרב הציבור הרחב, החקלאים והצרכנים ובהם גם רובו של הציבור הדתי-לאומי, פשטה תקנה זו, אך בכל זאת הרבנים המורים הלכה לציבור המקבל את תוקפו של היתר המכירה, בודקים בכל פעם את נחיצותה.

⁵ הרא"ה קוק מציע כאן אפשרות נוספת ע"י השכרת הקרקע לגוי. האפשרות להשכיר קרקע לגוי בשמיטה ולא למכור לו, נידונה ע"י פוסקים רבים, ראה: הרב עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר, חלק י, סימנים לז-מד.

⁶ על כל אלה ראה במסמכים ובהפניות הרבות במאמרו של הרב שמואל כ"ץ, "מפעילותה וממסמכיה של הרבנות הראשית בעניני שנת השמיטה", התורה והארץ ח (תשס"ח), עמ' 286-353.

ג. פרוזבול – עולבנא דדיינא

כאמור, תקנת הפרוזבול משמשת בסיס ומקור לתקנת היתר המכירה. במקום נוסף מצביע הרא"ה קוק על כך שתקנת הפרוזבול היא לשעה, ושהיה אף ערעור בתקופת האמוראים על נחיצות השימוש בה. דבריו עוסקים באמירתו של האמורא שמואל באשר לפרוזבול (גיטין לו, ב): אמר שמואל: הא פרוסבלא עולבנא דדייני הוא, אי איישר חיל אבטליניה. אבטליניה? והא אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חברו אלא אם כן גדול הימנו בחכמה ובמנין! הכי קאמר: אם איישר חיל יותר מהלל אבטליניה.

שמואל איננו מערער על העובדה שנוצרה בעיה בשל הימנעות העשירים להלוות לעניים. דבריו מכוונים כנגד התקנה, המנגנון שנועד להתמודד עם אופן ההתנהלות של העשירים. את דברי שמואל ניתן לפרש בשלושה אופנים:

1. שמואל סובר שתקנת הפרוזבול אינה נכונה כלל מבחינת התוקף ההלכתי שלה, כי אין מדובר על מסירת שטרות ממשית לבית הדין, ועל כן זהו עולבנא דדייני: "לשון חוצפא שנוטלים ממון שלא כדין בחזקה" (רש"י ד"ה עולבנא).⁷ עלבונם של הדיינים הוא שהתקנה כפי שהציע הלל הופכת אותם לגזלנים בעל כורחם שלא כדין. מסתבר שהדיינים נוטים לטובת המלווה, אף שהוא לא ממש מסר את שטרותיו לבית הדין, ולא מתקיים כאן תהליך שיפוטי אמיתי.

2. אפשרות אחרת היא, ששמואל לא יצא עקרונית נגד תקנת הלל, אלא טענת שמואל היא שהלל דואג לתקנתם של העשירים והעניים, ולא למעמד בית הדין. הדיינים אינם גזלנים ח"ו, והתקנה בצורתה זו לגיטימית, אך בכל זאת פשוט תהליך מסירת שטרות לבית הדין, שזהו בסיס תקנת הפרוזבול, כשבפועל השטרות אינם נמסרים לבית הדין, מביאה לידי פגיעה וזילות במוסד בית הדין: "לישנא דחוצפא היינו משום דאיכא זילותא דבי דינא שיהיו הם הנוגשים" (פני יהושע גיטין לו, א).

3. אפשרות נוספת היא שהערת שמואל היא לא במישור הממוני, אם הדיינים אכן גוזלים, וגם לא במישור של מעמד מערכת המשפט, אלא ביחס לשמיטה עצמה: "עולבנא דדיינא - דמפקעי שמיטה" (ר' נתן ב"ר יחיאל מרומי, הערוך, ערך עלב). וכך הסביר גם הפני יהושע (גיטין שם): "ועוד, דמיחזי כאילו הם עוקרין מצות שביעית". חכמים תיקנו ששמיטת כספים תנהג בזמן הזה, ותקנת הפרוזבול של הלל עוקרת באופן מעשי את תקנת חכמים. בפועל יוצא שכל בית דין שבו נעשה פרוזבול עוקר את תקנת חכמים שלפיה שמיטת כספים תחול בזמן הזה מדרבנן. אף ששמואל מערער על תקנת הלל, על פניו נראה שבכל זאת הוא מגבה ואף מחזק את ביצוע התקנה. לפי שמואל, אם עושים פרוזבול, יש לעשות זאת באופן רציני ורק במסגרת בית דין שביכולתו להפקיע ממון (גיטין לו, ב):

דאמר שמואל: לא כתבין פרוסבול אלא אי בבי דינא דסורא אי בבי דינא דנהרדעא... דלמא כי תקין הלל לדרי עלמא - כגון בי דינא דידיה, וכרב אמי ורב אסי, דאלימי לאפקועי ממונא.

על פניו אכן נראה שהלכה זו של שמואל מחזקת בצורה משמעותית את תקנת הפרוזבול, שכן לפי דעתו הפרוזבול ייעשה רק בפני בית דין שביכולתו להפקיע ממון, ורק בית דין כזה יוכל לאשר פרוזבול. אך הרמב"ן שם מסביר שדברי שמואל הללו באים לבטל את הפרוזבול:

⁷ וכן ראשונים נוספים: ר"ן (גיטין יט, א בדפי הר"ף); מאירי גיטין לו, ב ועוד.

הא דאמר שמואל דלא כתיבין פרוזבול אלא או בבי דינא דסורא או בבי דינא דנהרדעא, לא קיימא לן כוותיה,⁸ דשמואל לטעמיה דמהדר לבטוליה.⁹

לא בכל דור ולא בכל מקום קיים בית דין שכזה שבסמכותו וביכולתו להפקיע ממון. ההלכה שלפיה יש לעשות פרוזבול רק בבית דין שביכולתו להפקיע ממון, מחזקת מחד את הפרוזבול, אך מאידך מצמצמת מאוד את יכולת ההזדקקות לפרוזבול.

איך שלא נפרש את דברי שמואל, עולה השאלה הבאה: מאחר והוא כנראה מסכים שעדיין קיימת בעיה בכך שהעשירים אינם מלווים לעניים, והוא איננו מסכים לתקנת הפרוזבול, מה הן הפתרונות שהוא מציע לבעיה?

הרא"ה קוק טוען שלשמואל היתה הערכה אחרת באשר לנחיצות הפרוזבול בזמנו, ולכן נאמר בגמרא (שם) ששמואל אמר שאילו היה בכוחו, היה מבטל את הפרוזבול, אלא שאין בכוחו לעשות כן, כי אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חברו אלא אם כן גדול ממנו בחכמה ובמניין. לדברי הרא"ה קוק לשמואל היו פתרונות אחרים, כיצד להתמודד עם מלווים שבכל זאת רצו את כספם חזרה (ש"ת משפט כהן סי' ד עמ' י):

אהא דאמר שמואל האי פרוזבול עולבנא דדייני הוא אי איישר חילי אבטליניה, והא אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חברו אלא אם כן גדול ממנו בחכמה ובמנין, והא התם בודאי כשמבטל הפרוזבול ישוּבו לקיים מצות עשה דהשמטת כספים כדן תורה, ואפילו הכי בעי בית דין גדול דווקא. ואף אם נאמר דצריכיין לזה גם כן ביטול הטעם, פשוט הוא דאם היה נוהג גם בימי שמואל הטעם של הלל, עד שהיו עוברים על מה שכתוב בתורה, איך היה שמואל רוצה לבטל ולהביאם לידי קלקול, ומסתמא ראה שבזמנו אפשר היה לצאת מידי הקלקול באופן אחר. ויש לומר [א] דשמואל לטעמיה היה יכול להנהיג להלוות על המשכון, ואי משום תקנת עניים, שאין להם משכון, אזיל לטעמיה דסבירא ליה בבבא מציעא פב, א, דמאן דאוזיף ליה אלפא זוזי לחבריה ואנח ליה קתא דמגלא, אבד קתא דמגלא - אבד אלפא זוזי, ולדעת הסוברים כמותו, הלא דינא הוא דהכא נמי גבי שביעית, המלווה על המשכון אינו משמט גם על מה שהוא שלא כנגד המשכון, כדעת יש מי שאומר בחו"מ סי' ס"ז סי"ב. [ב] או דאזיל לטעמיה במכות ג ע"ב לדברי איכא דאמרי, שהמלווה את חברו לעשר שנים אין שביעית משמטתו. [ג] או כשמתנה על מנת שלא תשמטנו בשביעית, כדמטיק התם, ומצא בזמנו שהיה הדבר אפשר להרגיל את הציבור בכך, ולא יהיו עוברים על מה שכתוב בתורה, ועל כל זה היה משתוקק לבטל את הפרוזבול משום דסבירא ליה דהוא עולבנא דדייני. ואף על פי שרצה לשוב לקיום המצוה לא היה אפשר לו למיעקר תקנתא דהלל, משום דאין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חברו אלא אם כן גדול ממנו בחכמה ובמניין.

דברי הרא"ה קוק מתבססים על הערכה, שבזמנו של שמואל היה אפשר להרגיל את אותם מלווים שבכל זאת רוצים לקבל את כספם בחזרה, שכבר בעת מתן ההלוואה יתנו ביניהם הצדדים - המלווה והלווה - על הדרך שבה יוחזר החוב. הרא"ה קוק אינו מוכיח את טענתו שניתן היה בימי שמואל להרגיל את הציבור לדרך אחרת, ומכל מקום הוא מצייין לשלוש הלכות בשמו של שמואל, שבהן יש פתרונות אחרים:

⁸ אם כי הרמב"ם, בהל' שמיטה ויובל ט, יז, וכן המרדכי, בגיטין רמז שעט, פוסקים כשמואל.
⁹ כך כותב גם המאירי בשמו של הרמב"ן.

[א] המלווה על המשכון - במשנה נאמר (שביעית פרק י משנה א): "המלווה על המשכון והמוסר שטרותיו לבית דין אין משמיטין". בירושלמי שם מופיע בשמו של שמואל שהמשכון איננו חייב להיות בשווי ההלוואה אלא בשווי נמוך מאד:

המלווה על המשכון - שמואל אמר: אפילו על המחט.

פרשני הירושלמי (פני משה וקרובן העדה שם) מפנים לדברי שמואל (בבא מציעא פב, א; שבועות מג, ב) הסובר באופן כללי ביחס להלוואה במשכון, ששווי המשכון אינו חייב להיות בשווי ההלוואה, כדוגמת הנותן כמשכון קת של מגל להלוואה של אלף זוז. גם ביחס לפרוזבול נפסק (שולחן ערוך, ח"מ סז, יב):

המלווה על המשכון, אינו משמט שכנגד המשכון. ויש מי שאומר שאף היתר על המשכון אינו משמט.

דעת יש מי שאומר היא כדעת שמואל (הגר"א שם ס"ק כו). מכל מקום על פי דברי שמואל בירושלמי, אכן המלווה על המשכון אינו משמט גם אם המשכון הוא מחט.

[ב] המלווה את חברו לעשר שנים, אין שביעת משמטת. העיקרון הוא שבין הצדדים - המלווה והלווה - מוסכם מראש שזמן הפירעון יהיה לאחר שנת השמיטה או אפילו לאחר שתי שמיטות, שהרי במהלך עשר שנים יכולות לעבור שתי שמיטות, וכידוע חוב שזמן הפירעון שלו חל לאחר השמיטה אינו משמט. כך מובא בשמו של שמואל (מכות ג, ב):

איכא דאמרי, אמר רב יהודה אמר שמואל: המלווה את חברו לעשר שנים - אין שביעת משמטתו, ואף על גב דאתי לידי לא יגוש, השתא מיהא לא קרינן ביה לא יגוש.

אין הכוונה דווקא לעשר שנים, אלא שאם מועד פירעון החוב הוא לאחר ראש השנה, החוב לא נשמט. עצה זו אמנם טובה למלווה שלא זקוק לכסף לפני ראש השנה של השנה השמינית, אך מלווה שזקוק לכסף לפני ראש השנה, אם הלווה לא יחזיר לו במועד, או לפחות עד ערב ראש השנה של השמינית, אזי החוב יישמט. [ג] המתנה על מנת שלא תשמטני בשביעית. הצעה זו נזכרת גם כן בגמרא במכות שם בשמו של שמואל:

ואמר רב יהודה אמר שמואל: האומר לחברו על מנת שלא תשמטני שביעית - שביעית משמטת. לימא קסבר שמואל: מתנה על מה שכתוב בתורה הוא, וכל המתנה על מה שכתוב בתורה תנאו בטל. והא איתמר: האומר לחברו על מנת שאין לך עלי אונאה - רב אומר: יש לו עליו אונאה, ושמואל אומר: אין לו עליו אונאה! הא איתמר עלה: אמר רב ענן, לדידי מפרשא ליה מיניה דשמואל: על מנת שאין לך עלי אונאה - אין לו עליו אונאה, על מנת שאין בו אונאה - הרי יש בו אונאה, הכא נמי: על מנת שלא תשמטני בשביעית - אין שביעית משמטתו, על מנת שלא תשמטני שביעית - שביעית משמטתו.

התניה שהשביעית עצמה לא תשמט היא פסולה, כי זו התניה על מה שכתוב בתורה. אך התניה שלפיה הלווה אומר למלווה, "על מנת שאתה לא תשמט בשביעית", אין זה התניה על מה שכתוב בתורה, כי ללווה מותר ואף רוח חכמים נוחה ממנו אם מחזיר.

הצעות פיתרון אלו של שמואל, טובות גם כששביעית משמטת מהתורה, ואין צורך להזדקק לתקנת הלל. כשם שהלל לימד את ההמון להשתמש בתקנת הפרוזבול, כך לדעת שמואל אפשר להרגיל את המלווים והלווים להשתמש בדרכים אחרות, אם המלווה רוצה בכל זאת את כספו חזרה. אמנם שמואל לא יכול היה לבטל את תקנת הפרוזבול, כי על מנת לבטלה יש צורך בבית דין גדול בחכמה ובמניין, אבל משמעות הדבר היא שאם נמצא דרך הלכתית לגיטימית אחרת מזו המוצעת, ויהיה ניתן להרגיל את הציבור הזקוק לתקנה להשתמש בדרכים הללו, אזי היא עדיפה

על פני תקנה שיש בה לקויות, והשתמשו בה מחוסר ברירה, או כדרך הטובה ביותר במצבים מסוימים, אבל אין היא דרך נצחית, ויש לבדוק בכל פעם את נחיצות התקנה והשימוש בה. יש להוסיף עוד, שדברי שמואל שאמר שאילו היה בכוחו הוא היה מבטל את תקנת הפרוזבול, הם לאחר שבסתמא דגמרא כבר מועלית השאלה אם תקנת הלל היתה מוגבלת לדורו בלבד, או שהיא איננה מוגבלת והיא יעילה אף לדורות. פרק זה במסכת גיטין רצוף בתקנות "לתיקון העולם" בתחומים שונים, ועל אף אחת מהן לא העלתה הגמרא את השאלה אם התקנה מוגבלת בזמן, ואם היא נועדה רק לדור מסוים, למעט כאן באשר לפרוזבול:

איבעיא להו: כי התקין הלל פרוזבול - לדריה הוא דתקין, או דלמא לדרי עלמא נמי תקין? למאי נפקא מינה? לבטוליה. אי אמרת לדריה הוא דתקין מבטלינן ליה, אלא אי אמרת לדרי עלמא נמי תקין, הא אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חברו אלא אם כן גדול הימנו בחכמה ובמנין, מאי?

מדברי שמואל עולה שלא ניתן לבטל את התקנה, כי יש צורך בבית דין גדול בחכמה ובמנין, ומכאן שהתקנה לדורות. אך שמואל עצמו מצהיר שאילו היה ביכולתו הוא היה מבטלה. מכל מקום, שאלת הגמרא אם התקנה של הלל לדורו או לדורות, מלמדת על כך שישנה אפשרות שלפיה לא יהיה הכרח וצורך להשתמש בתקנה.

נראה שהטעון של שמואל שלפיו הפרוזבול הוא "עולבנא דדיינא", מביא את רב נחמן, בן דורו של שמואל, לומר שיש צורך לקיים עדיין את תקנת הפרוזבול, ולו רק מהסיבה שלא ניתן לבטלה כי התקנה פשוטה, ולשם ביטולה זקוקים לבית דין גדול בחכמה. אלא שרב נחמן מציע דרך שלפיה בית דין אינם מעורבים בדיון שבין המלווה ללווה באשר להחזרת החוב, אלא שהמלווה והלווה מתנים ביניהם כאילו ההלוואה מסורה לידי בית הדין (גיטין שם). בתקופה מאוחרת יותר, מסופר שתלמידי חכמים מסרו שטרות הלוואה זה לזה:

רבנן דבי רב אשי מסרי מילייהו להדדי. רבי יונתן מסר מילי לר' חייא בר אבא, אמר ליה: צריכנא מידי אחרינא? אמר ליה: לא צריכת.

רש"י מסביר:

מסרי מילייהו - בלא כתיבת פרוזבול אלא כך אמר לחברים הרי אתם בית דין וחובי מסוד לכם לגבותו כל זמן שארצה.

הרא"ש (גיטין פ"ד ה"ג) כותב שהתנהלות זו של תלמידי רב אשי, ממשיכה את ההצעה שהציע רב נחמן:

רב נחמן אמר: אקיימיניה. הא מיקיים וקאי? הכי קאמר אימא בה מילתא דאף על פי שלא כתב כמי שכתב דמי. כלומר אף על פי שלא כתב פרוזבול אלא לשון הכתוב בפרוזבול אמרו בעל פה בפני הדיינים מועיל כאילו הוא כתוב, ואהא סמכי אמוראי דלקמן רבנן דבי רב אשי דמסרי מילייהו להדדי. רבי נתן מסר מילי לרבי חייא בר אבא אמר ליה מד צריכנא מידי אחרינא אמר ליה לא.

בכך בעצם הצטמצם השימוש בשטר הפרוזבול וממילא במעורבות הדיינים, ואמירה בעל פה בין תלמידי חכמים מספקת.

מכל מקום, חלק מהצעותיו של שמואל התקבלו גם להלכה. ניתן להתנות מראש שההלוואה היא לטווח ארוך גם לאחר השמיטה (רמב"ם, הל' שמיטה ויובל ט, ט; שו"ע חר"מ סז, י), וניתן להתנות על מנת שלא תשמיטני בשביעית (רמב"ם שם י; שו"ע שם ט). פתרונות אילו יעילים גם כששביעית מהתורה, וגם ללא תקנת הלל כששביעית מדרבנן.

מכאן, שכשמלווה מעוניין לקבל בכל זאת את כספו בחזרה, אין חובה להיזקק לתקנת הלל וניתן להיעזר ולהשתמש בפתרונות אחרים יעילים. הלל הצליח להרגיל את הציבור לדורות להשתמש בעקרונות של הפרוזבול, בו בזמן שהצעותיו של שמואל שאמנם נפסקו להלכה לא פשטו בצורה של תקנה, אלא כאופציה למי שיודע על קיום אפשרות זו. המסר העולה מהדברים הוא שיש לבדוק בכל פעם מה נכון וטוב יותר לעשות גם כדי לשמר את אופי קיום המצווה של שמיטת כספים, וגם כדי להציע אפשרות הלכתית לגיטימית למלווה המעוניין לגבות את חובו בכל זאת. הראי"ה קוק לא הזכיר בדבריו שם את היתר המכירה. אך אם נחבר את הסבריו לדברי שמואל המערער על נחיצות השימוש בתקנת הפרוזבול בדורו, ומציע אפשרויות אחרות על מנת להתמודד עם מלווים המעוניינים לקבל את כספם בחזרה, אזי הדברים מתאימים לתפיסתו שיש לבדוק מדי פעם את נחיצות השימוש בהיתר המכירה, לבדוק אם יש צורך בו, ולבדוק אפשרויות אחרות התואמות את ההלכה.

סוף דבר

העקרונות שהנחו את הלל לתקן את תקנת הפרוזבול, משמשים אצל הראי"ה קוק מנוף רעיוני ועוגן הלכתי להיתר מכירת קרקעות. אלו הן תקנות שנתקנו בשל מצב חברתי וכלכלי קשה ומורכב, שהשפיע על אופי קיום המצווה. המנהיגות מתערבת, מתקנת תקנות ויוצרת מנגנון המעוגן הלכתי, כדי לשמר, לקיים ולחזק את היישוב או את חיי השוק והמסחר. ובכל זאת בולט לעין הבדל מהותי בין תקנת הלל לבין היתר המכירה בפרספקטיבה היסטורית. תקנת הלל פשטה בישראל בתקופת התנאים והאמוראים, ועם זה ששמואל טוען שיש מקום לבטל אותה ולפתח תחליפים הלכתיים אחרים לטובת מלווים שבכל זאת ירצו לגבות את חובם, בכל זאת היא עומדת על מקומה, אם כי מבין האמוראים יש שכבר לא כתבו פרוזבול, אלא מסרו התניות הדדיות בעל פה על גביית החוב. לא רק זאת, ההזדקקות להלוואות הן נפוצות, ולכן התקנה יעילה ומסייעת לחלק ניכר מהאוכלוסייה ולפיכך השימוש בה פשט. מכל מקום, המצווה מהתורה היא אכן להשמיט את החוב, ולפי חלק ניכר מהפוסקים אי אפשר יהיה להיעזר בתקנת הפרוזבול בצורתה הנוכחית לכששביעית תהיה מהתורה, וממילא לעתיד לבא, יצטרכו המלווים המעוניינים לגבות את החוב, להשתמש בדרכים אחרות. לא כך באשר להיתר המכירה. הנהגה זו באה לעולם לקראת שנת שמיטה תרמ"ט. היא זכתה אמנם לתמיכה של רבנים ופוסקים רבים, אך כבר אז היו להצעה זו מתנגדים רבים. גם הראי"ה קוק התמודד מול התנגדות חריפה של רבנים מהארץ ומחו"ל לתקנה זו. מאז עברו עשרות שנים, ולמעשה בכל שמיטה מתעורר מחדש הדיון בתקנת היתר המכירה. יש השוללים אותו מלכתחילה, ויש הטוענים שבעבר בעת התחדשות היישוב היהודי בארץ היה מקום להיתר זה, אך לא כיום. סיכום ביניים: מאז קיים היתר המכירה, מסתבר שהתקנה פשטה ברובה בציבור הדתי-לאומי, אך היא אינה מקובלת בציבור החרדי. יכולתם של צרכנים חרדים למצוא פתרונות אחרים לעצמם, כמו ייבוא מחו"ל או רכישת תוצרת מגויים תושבי הארץ, קלה יותר מבעבר, והם מרבים להשתמש באופנים אלה. לא רק זאת, הם נוהגים לפרסם ולהסביר שדרכם זו היא הדרך הנכונה יותר - שמיטה לחומרא ולמהדרין, והציבור הרחב והמסורתי מפנים זאת, אף שישנם טיעונים בעלי משקל כבד על מנת להוכיח שאין זו שמיטה לחומרא ולמהדרין, ולא לפתרונות מסוגים אלו התכוונה התורה. בכל זאת, רבנים שנטלו ונוטלים אחריות להמשך קיומה של החקלאות היהודית בארץ, כערך עצמי וכצורך קיומי כלכלי של אותם המתפרנסים

מחקלאות, ותוך נטילת אחריות לכלל הציבור שיאכל תוצרת מפוקחת ולא ספיחין, יחד עם התחשבות ועיון מעמיק ורחב במצב הכלכלי של המדינה - קשרי יצוא ויבוא ועוד, רואים צורך להמשיך הלאה ולהשתמש בהיתר המכירה, לעגן אותו ולחזק אותו מבחינה הלכתית טוב יותר מבעבר¹⁰, לצד בדיקה מתמדת ומציאת פתרונות חלופיים במקביל לפיתוחים חקלאיים חדשים: גידול בחממות ובמצע מנותק, אוצר בית דין ועוד. עם זה שיש הבדלים בין אופי תקנת הפרוזבול והתפשטותה במהלך ההיסטוריה בקהילות ישראל לבין היתר המכירה, המסר המשותף העולה הוא שיש לבדוק בכל פעם את הצורך בהיתרים הללו, ולמצוא דרכים מתאימות עד לקיומן המלא של המצוות הללו - שמיטת קרקעות ושמיטת כספים - מן התורה.

---

¹⁰ ראה: הרב זאב וייטמן, "תוקף היתר המכירה מבחינה משפטית והלכתית", תחומין כז (תשס"ז), עמ' 13-28.